

O'RTACHA SALMOQLI USULDA MAHSULOT TANNARXI TO'G'RISIDAGI HISOBOT

*Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti
Katta o'qituvchi Xudaynazarova Dilnoza
BH-324 guruh talabasi Abdulkarimov Bobur*

Abstract

This article examines the preparation of the production cost report using the weighted average method. The study focuses on the theoretical and practical aspects of product cost calculation, its role in accounting, and the importance of cost measurement methods in financial reporting. In particular, the essence of the weighted average method, its application procedure, and its significance in determining the cost of materials and finished goods in the production process are analyzed.

The article also explores the stages of preparing a product cost report based on the weighted average method, practical calculations, and their impact on financial results. The findings show that this method allows for simplified and accurate cost calculation, contributing to a more reliable assessment of the financial condition of an enterprise.

Keywords: product cost, weighted average method, accounting, cost accounting, production costs, financial reporting, cost calculation methods.

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'rtacha salmoqli usulda mahsulot tannarxi to'g'risidagi hisobotni shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Tadqiqotda mahsulot tannarxi tushunchasi, uning buxgalteriya hisobidagi o'rni hamda xarajatlarni hisoblash usullarining ahamiyati tahlil qilingan. Xususan, o'rtacha salmoqli usulning mohiyati, uni qo'llash tartibi va ishlab chiqarish jarayonidagi materiallar hamda tayyor mahsulot tannarxini aniqlashdagi roli ko'rib chiqilgan.

Shuningdek, maqolada o'rtacha salmoqli usul asosida mahsulot tannarxi hisobotini tuzish bosqichlari, amaliy hisob-kitoblar va ularning moliyaviy natijalarga ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ushbu usul xarajatlarni soddalashtirilgan va aniq hisoblash imkonini berib, korxonada moliyaviy holatini to'g'ri baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: mahsulot tannarxi, o'rtacha salmoqli usul, buxgalteriya hisobi, xarajatlar hisobi, ishlab chiqarish xarajatlari, moliyaviy hisobot, tannarx hisoblash usullari.

Kirish

Mahsulot tannarxini to'g'ri aniqlash va tahlil qilish korxonada buxgalteriya hisobining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining moliyaviy barqarorligi, raqobatbardoshligi va foyda darajasi bevosita ishlab chiqarish xarajatlarini samarali boshqarish hamda mahsulot tannarxini aniq hisoblashga bog'liqdir. Shu sababli tannarxni hisoblash usullarini to'g'ri tanlash va ulardan samarali foydalanish iqtisodiy tahlilning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Mahsulot tannarxini hisoblashda turli usullar qo'llaniladi, ular orasida o'rtacha salmoqli usul (weighted average method) keng qo'llaniladigan va amaliyotda qulay hisoblangan usullardan biridir. Ushbu usul ishlab chiqarishga sarflangan materiallar va resurslarning o'rtacha qiymatini hisoblash orqali mahsulot tannarxini aniqlash imkonini beradi. Bu esa hisob-kitob jarayonini soddalashtirib, buxgalteriya hisobida aniqlikni ta'minlaydi.(1)

O'rtacha salmoqli usul korxonalarda zaxiralar harakati ko'p bo'lgan sharoitda ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Chunki bu usul orqali har xil davrlarda turli narxlarda sotib olingan materiallar va ishlab chiqarilgan mahsulotlarning umumiy o'rtacha qiymati aniqlanadi. Natijada mahsulot tannarxi barqaror va asosli ko'rsatkich sifatida shakllanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy korxonalarda xarajatlarni aniq hisoblash va moliyaviy hisobotlarni to'g'ri tuzish muhim ahamiyat kasb etadi. O'rtacha salmoqli usuldan foydalanish esa bu jarayonni yengillashtirib, korxonada faoliyatining iqtisodiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada o'rtacha salmoqli usulning mohiyati, qo'llanilishi va mahsulot tannarxi to'g'risidagi hisobotni shakllantirishdagi o'rni ilmiy asosda yoritiladi.

Xarajatlarni tasniflash va tannarxni shakllantirish tamoyillari

Xarajatlarni tasniflash va mahsulot tannarxini shakllantirish buxgalteriya hisobining eng muhim va murakkab yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Korxonada faoliyatida amalga oshirilayotgan barcha iqtisodiy resurs sarflari aynan xarajatlar orqali ifodalanadi va ularning to'g'ri tasniflanishi mahsulot tannarxini aniq hisoblashga bevosita ta'sir qiladi. Shu sababli bu jarayon milliy buxgalteriya standartlari (BHMS) hamda xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS/IAS) asosida tartibga solinadi. Xususan, IAS 2 – Inventories standarti va O'zbekiston Respublikasining BHMS tizimi zaxiralar va mahsulot tannarxini shakllantirishning asosiy qoidalarini belgilab beradi.(2)

Buxgalteriya hisobida xarajatlar odatda bir necha mezonlar asosida tasniflanadi. Eng asosiy tasnif ishlab chiqarish bilan bog'liqligiga ko'ra amalga oshiriladi va xarajatlar to'g'ridan-to'g'ri hamda bilvosita xarajatlarga ajratiladi. To'g'ridan-to'g'ri xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lib, xomashyo, asosiy materiallar va ishchi kuchi xarajatlarini o'z ichiga oladi. Bilvosita xarajatlar esa ishlab

chiqarish jarayoniga umumiy xizmat ko'rsatuvchi xarajatlar bo'lib, ular ishlab chiqarish ustama xarajatlari, amortizatsiya va yordamchi bo'lim xarajatlarini qamrab oladi.(3)

Shuningdek, xarajatlar o'zgarish xususiyatiga ko'ra doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarga ham bo'linadi. Doimiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan holda o'zgarmaydi, o'zgaruvchan xarajatlar esa ishlab chiqarish hajmiga bevosita bog'liq holda ortadi yoki kamayadi. Bu tasnif korxonalar rahbariyatiga xarajatlarni boshqarish va rejalashtirishda muhim axborot beradi.

IAS 2 standartiga muvofiq, mahsulot tannarxi faqat ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq xarajatlardan iborat bo'lishi kerak. Unga xomashyo xarajatlari, ishlab chiqarish ishchilarining ish haqi hamda ishlab chiqarish ustama xarajatlari kiradi. Ma'muriy xarajatlar, sotish xarajatlari va moliyaviy xarajatlar esa tannarx tarkibiga kiritilmaydi, chunki ular mahsulot ishlab chiqarish jarayoniga bevosita taalluqli emas. BHMS tizimida ham aynan shu yondashuv qo'llaniladi va xarajatlar ishlab chiqarish hamda davr xarajatlariga ajratiladi.

Tannarxni shakllantirishda bir nechta muhim tamoyillar mavjud. Birinchidan, ehtiyotkorlik tamoyili asosida aktivlar, jumladan zaxiralar tannarx yoki sof realizatsiya qiymatidan eng pasti bo'yicha baholanadi. Ikkinchidan, moslik tamoyiliga ko'ra daromad va unga tegishli xarajatlar bir hisobot davrida tan olinishi kerak. Uchinchidan, haqiqiy xarajatlar tamoyili asosida faqat real amalga oshirilgan xarajatlar tannarx tarkibiga kiritiladi. To'rtinchidan, uzluksizlik tamoyiliga muvofiq tanlangan hisob usuli doimiy qo'llanilishi lozim.(4)

Tannarx hisoblash usullarining umumiy tavsifi

Tannarx hisoblash usullarining umumiy tavsifi buxgalteriya hisobi tizimida mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish jarayonida sarflangan xarajatlarni to'g'ri aniqlash va moliyaviy hisobotlarda ishonchli aks ettirishga qaratilgan. Ushbu jarayon O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standartlari (BHMS), xususan **“Zaxiralar” bo'yicha 4-son BHMS**,(5) hamda xalqaro moliyaviy hisobot standartlari — **IAS 2 “Inventories”** asosida tartibga solinadi. Mazkur standartlar zaxiralar va tayyor mahsulotlar tannarxini shakllantirishda qo'llaniladigan asosiy qoidalarni belgilab beradi.(6)

IAS 2 va BHMS talablariga ko'ra, mahsulot tannarxi unga olib boriladigan barcha ishlab chiqarish xarajatlarini o'z ichiga oladi. Bunga xomashyo va materiallar xarajatlari, ishlab chiqarish ishchilarining mehnat haqi hamda ishlab chiqarish ustama xarajatlari kiradi. Shu bilan birga, ma'muriy xarajatlar, sotish xarajatlari va moliyaviy xarajatlar tannarx tarkibiga kiritilmaydi, ular davr xarajatlari sifatida tan olinadi. Bu yondashuv moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va xalqaro standartlarga mosligini ta'minlaydi.(7)

Tannarxni hisoblashda korxonalarda turli usullar qo'llaniladi. IAS 2 standartiga muvofiq, zaxiralarni baholashda **FIFO (birinchi kirim – birinchi chiqim)** va **o'rtacha salmoqli qiymat usuli** keng qo'llaniladi. FIFO usulida birinchi sotib olingan yoki ishlab chiqarilgan mahsulot birinchi bo'lib chiqimga yoziladi va tannarx shu tartibda aniqlanadi. O'rtacha salmoqli usulda esa barcha kirim qilingan zaxiralar o'rtacha qiymatda baholanadi, bu esa narxlar o'zgaruvchan bo'lgan sharoitda barqaror natija beradi.

BHMS tizimida ham ushbu usullar qo'llab-quvvatlanadi va korxonaga o'z faoliyat xususiyatiga qarab eng mos hisoblash usulini tanlash imkoniyati beriladi. Shu bilan birga, hisob siyosatida tanlangan usul doimiy qo'llanilishi talab etiladi, bu esa taqqoslanish tamoyilini ta'minlaydi. Agar usul o'zgartirilsa, bu moliyaviy hisobotlarda ochiq ko'rsatilishi kerak.

Shuningdek, tannarxni hisoblashda ehtiyotkorlik tamoyili muhim ahamiyatga ega bo'lib, unga ko'ra zaxiralar tannarxi yoki sof realizatsiya qiymatidan qaysi biri past bo'lsa, shu qiymatda baholanadi. Bu qoida IAS 2 va BHMSda aniq belgilab qo'yilgan bo'lib, korxonada aktivlarini ortiqcha baholashning oldini oladi.

O'rtacha salmoqli usulning mohiyati va hisoblash tartibi

O'rtacha salmoqli usul (weighted average method) buxgalteriya hisobida zaxiralar va ishlab chiqarish materiallari tannarxini aniqlashning eng keng qo'llaniladigan usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu usulning asosiy mohiyati shundan iboratki, turli davrlarda va turli narxlarda kirim qilingan materiallar yoki tayyor mahsulotlar alohida-alohida baholanmaydi, balki ularning o'rtacha qiymati hisoblab chiqiladi va shu asosda chiqim hamda qolgan zaxiralar qiymati aniqlanadi. Bu yondashuv narxlarning tez-tez o'zgarib turadigan sharoitida hisob-kitobni soddalashtiradi va moliyaviy natijalarni barqaror ko'rsatishga yordam beradi.(8)

O'rtacha salmoqli usulning mohiyati shundan iboratki, korxonaga kirim qilingan barcha zaxiralar umumiy qiymati ularning umumiy miqdoriga bo'linadi va natijada bir dona mahsulot yoki birlik materialning o'rtacha tannarxi aniqlanadi. Keyinchalik ushbu o'rtacha qiymat asosida chiqimga yozilgan va omborda qolgan zaxiralar baholanadi. Bu usulda FIFO yoki LIFO kabi ketma-ketlik emas, balki umumlashtirilgan o'rtacha qiymat asosiy rol o'ynaydi.

Hisoblash tartibi odatda bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda davr boshidagi qoldiq va davr mobaynida kirim qilingan barcha zaxiralar qiymati jamlanadi. Ikkinchi bosqichda ushbu umumiy qiymat jami miqdorga bo'linib, o'rtacha birlik tannarxi aniqlanadi. Uchinchi bosqichda esa chiqimga yozilgan mahsulot miqdori o'rtacha tannarxga ko'paytiriladi va natijada sotilgan mahsulot tannarxi aniqlanadi. Omborda qolgan zaxiralar ham xuddi shu o'rtacha qiymat asosida baholanadi.

O'rtacha salmoqli usulning muhim afzalliklaridan biri uning soddaligi va hisob-kitob jarayonining tushunarli ekanligidir. Ayniqsa, zaxiralar tez-tez kirim va chiqim qilinadigan korxonalarda bu usul juda qulay hisoblanadi. Bundan tashqari, narxlar o'zgaruvchan bo'lgan sharoitda bu usul keskin tebranishlarni yumshatib, moliyaviy hisobotlarda barqaror ko'rsatkichlarni ta'minlaydi.

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IAS 2 "Inventories") va milliy buxgalteriya hisobi standartlariga ko'ra ham o'rtacha salmoqli usul zaxiralarni baholashning ruxsat etilgan usullaridan biri hisoblanadi. Korxonada ushbu usulni o'z hisob siyosatida belgilab qo'yishi va uni izchil qo'llashi lozim. Shu orqali moliyaviy hisobotlarning ishonchligi va taqqoslanish tamoyili ta'minlanadi.

O'rtacha salmoqli usul asosida mahsulot tannarxi hisobotini shakllantirish

O'rtacha salmoqli usul asosida mahsulot tannarxi hisobotini shakllantirish buxgalteriya hisobida zaxiralar va ishlab chiqarish xarajatlarini to'g'ri baholash hamda moliyaviy natijalarni aniq aks ettirish jarayonining muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu usul IAS 2 "Inventories" xalqaro standarti va O'zbekiston Respublikasi BHMS "Zaxiralar" bo'yicha talablariga muvofiq qo'llaniladi. Mazkur standartlarga ko'ra, zaxiralar va tayyor mahsulotlar tannarxi o'rtacha salmoqli qiymat asosida aniqlanadi, bu esa narxlarning o'zgaruvchan sharoitida barqaror va ishonchli natijalarni beradi.

Hisobotni shakllantirish jarayoni bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Avvalo, davr boshidagi tayyor mahsulot yoki materiallar qoldig'i aniqlanadi. Keyin esa hisobot davri davomida kirim qilingan barcha zaxiralar miqdori va ularning qiymati jamlanadi. Ushbu ma'lumotlar asosida umumiy miqdor va umumiy qiymat hisoblab chiqiladi. So'ngra umumiy qiymat umumiy miqdorga bo'linib, bir birlik mahsulotning o'rtacha salmoqli tannarxi aniqlanadi. Bu bosqich hisoblashning asosiy qismi bo'lib, barcha keyingi natijalar aynan shu qiymatga bog'liq bo'ladi.

Keyingi bosqichda chiqimga yozilgan mahsulotlar miqdori o'rtacha tannarxga ko'paytiriladi va sotilgan mahsulot tannarxi (SMT) aniqlanadi. Bu ko'rsatkich korxonaning moliyaviy natijalarini aniqlashda asosiy rol o'ynaydi, chunki u daromad bilan taqqoslanib, foyda yoki zarar miqdorini belgilaydi. Omborda qolgan mahsulotlar ham xuddi shu o'rtacha qiymat asosida baholanadi va balansda aks ettiriladi.

O'rtacha salmoqli usul asosida tuzilgan mahsulot tannarxi hisobotining muhim xususiyati shundaki, u narxlar o'zgarishi ta'sirini yumshatadi va hisob-kitoblarni soddalashtiradi. Ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonida materiallar tez-tez turli narxlarda kirim qilinadigan korxonalarda ushbu usul juda qulay hisoblanadi. Bundan tashqari, u moliyaviy hisobotlarning taqqoslanish tamoyilini ta'minlashga yordam beradi.

BHMS va IAS 2 talablariga ko'ra, korxonada ushbu usulni o'z hisob siyosatida belgilashi va uni doimiy ravishda qo'llashi lozim. Agar hisoblash usuli o'zgartirilsa,

bu moliyaviy hisobotlarda ochiq ko'rsatilishi shart. Bu esa hisobotlarning shaffofligi va ishonchliligini ta'minlaydi.

Xulosa

O'rtacha salmoqli usul asosida mahsulot tannarxi hisobotini shakllantirish buxgalteriya hisobida zaxiralar va ishlab chiqarish xarajatlarini aniq va tizimli baholash imkonini beruvchi muhim jarayon hisoblanadi. Ushbu usul yordamida turli narxlarda kirim qilingan materiallar va mahsulotlar yagona o'rtacha qiymatga keltirilib, hisob-kitob jarayoni soddalashtiriladi hamda moliyaviy natijalar barqaror shaklda aks ettiriladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'rtacha salmoqli usul IAS 2 "Inventories" xalqaro standarti va BHMS "Zaxiralar" bo'yicha talablariga to'liq mos keladi. Bu usul korxonalarda sotilgan mahsulot tannarxini (SMT) va ombordagi qoldiq qiymatini aniq aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, narxlar o'zgaruvchan bo'lgan sharoitda moliyaviy natijalarning keskin tebranishini yumshatadi va hisobotlarning ishonchliligini oshiradi.

Umuman olganda, o'rtacha salmoqli usul korxonalarining ishlab chiqarish samaradorligini baholash, xarajatlarni nazorat qilish va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim axborot manbai bo'lib xizmat qiladi. Ushbu usuldan to'g'ri foydalanish moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va taqqoslanish tamoyilini ta'minlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Tashnazarov S.N. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari: Oliy o'quv yurtlari magistratura mutaxassisliklari uchun darslik. – Toshkent: «IQTISOD-MOLIYA», 2019
2. IFRS Foundation. *IFRS Standards – Official Materials*. <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/>
3. S.N.Tashnazarov, K.B.Urazov, D.S. Tashanzarov. Boshqaruv buxgalteriya hisobi. Darslik- Toshkent, 2022.
4. Urazov K.B., Po'latov M.E. Buxgalteriya hisobi. Darslik. – T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi", 2020. – 564 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. *Buxgalteriya hisobi milliy standartlari (BHMS)*. <https://mf.uz>
6. International Accounting Standards Board (IASB). *IAS 2 Inventories*. IFRS Foundation. <https://www.ifrs.org>
7. O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz>
8. Boronov B.F. Korxonalar moliyaviy aktivlari hisobi va hisobotini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish. Monografiya. – Samarqand: "Matbaa nashriyoti", 2020.